

niet zelden bijna geheel buiten het 'stamland' (soms zelfs in Nederlands-Indië) afspelen. Uit deze levensberichten blijkt overigens dat vele leden van de familie zich uitstekend hebben weten aan te passen aan de veranderde tijdsomstandigheden, ook in die zin dat zij min of meer voor-aanstaande posities in de maatschappij hebben bereikt (recente voorbeelden zijn mr. G.E. baron van Ittersum (1905-1988), in leven onder meer ambassadeur te Bonn, en de in 1939 geboren drs. B.F. baron van Ittersum, alias de Beursbaron, jarenlang 'het gezicht' van de Amsterdamse Effectenbeurs). De slothoofdstukken betreffen het bezit en de functie van het Baron van Ittersum Fonds. Vooral door de fraaie foto's krijgt men een goede indruk hoe de 'spieker' Het Rosendael tegenwoordig functioneert als centrum van wat nu officieel wordt aangeduid als het landgoed 't Rozendael –'t Nijenhuis en het 'focuspunt' van de familie Van Ittersum vormt.

De illustratieve verzorging van alle hoofdstukken (met veel in kleur afgebeelde familieportretten) verdient alle lof. Jammer vind ik dat niet geheel duidelijk is bij wie de uiteindelijke verantwoordelijkheid berustte voor de diverse tekstbijdragen. Naar mijn indruk zijn met name de korte biografieën aangeleverd door diverse leden van de familie en door de auteurs zonder wijziging overgenomen. Dat verklaart enkele syntactische missers.

Ph.M. Bosscher

- ¹ Er zijn twee belangrijke historische landgoederen genaamd Het Nijenhuis in Overijssel: het hier bedoelde en Het Nijenhuis onder Diepenheim, sinds jaar en dag bezit van de grafelijke familie Schimmelpenninck.

- ² Ph.M. Bosscher, 'Raak haar niet aan, vriend! De toekomst van Het Nijenhuis in Salland', *Virtus*, IV (1997) 62-67.

MIDDELEEUWSE FRIESE ADEL EN ZIJN HUIZEN

P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum: Verloren, 2009, 278 p., index, bijlage op cd)

Bij de presentatie van het boek van Paul Noomen over stinzen in Friesland op 16 oktober 2009 bleek weer eens hoeveel moeite Nederlandse onderzoekers hebben met de afwijkingen die de Noord-Nederlandse middeleeuwse adel kenmerken. Zo werd er tijdens dat symposium gezinspeeld op de vermeende armoede van de Friese adel, die immers zulke kleine steenhuisen bezat en grote kastelen ontbeerde. Het gaf aan hoezeer een monografie over de Friese adel en zijn wooncultuur nodig is; wat aan vele verspreide studies in Friese context verschenen is, heeft het algemene beeld bij het gros van de onderzoekers nog niet kunnen bijstellen.

Het boek *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* is een product van het stinzenproject, sedert 1999 uitgevoerd door de auteur als medewerker van de Fryske Akademy te Leeuwarden. Het project behelsde een inventarisatie van de bestaande en verdwenen stinzen en hoge wieren, alsmede een thematische beschrijving van diverse aspecten van de stinzen en hun bewoners. Daarbij is vanzelfsprekend een probleem wat men precies onder stinzen moet verstaan. Bij het onderzoek is uitgegaan van een definitie die aansluit op die van kastelen in het algemeen: een combinatie van criteria als verdedigbaarheid, adellijke bewoning, rechten en symboliek. Dat lost natuurlijk het definitieprobleem niet op, al was het maar omdat in veel gevallen de bronnen tekortschieten om al deze aspecten voor een bepaald object in kaart te brengen. Bovendien zijn de aspecten subjectief en niet absoluut. Zo constateert Noomen terecht dat verdedigbaarheid afhankelijk is van de frequentie en omvang van dreigingen in een bepaalde regio en tijd. Een vergelijking van de Friese stinzen met de klassieke stereotype kastelen moet dus wel mank gaan, als men de omstandigheden waarbinnen die verdedigbaarheid vereist was, daar niet bij betreft.

Idszengha- of Schierstins te Veenwouden, daterend vanaf de dertiende eeuw (foto uit besproken boek)

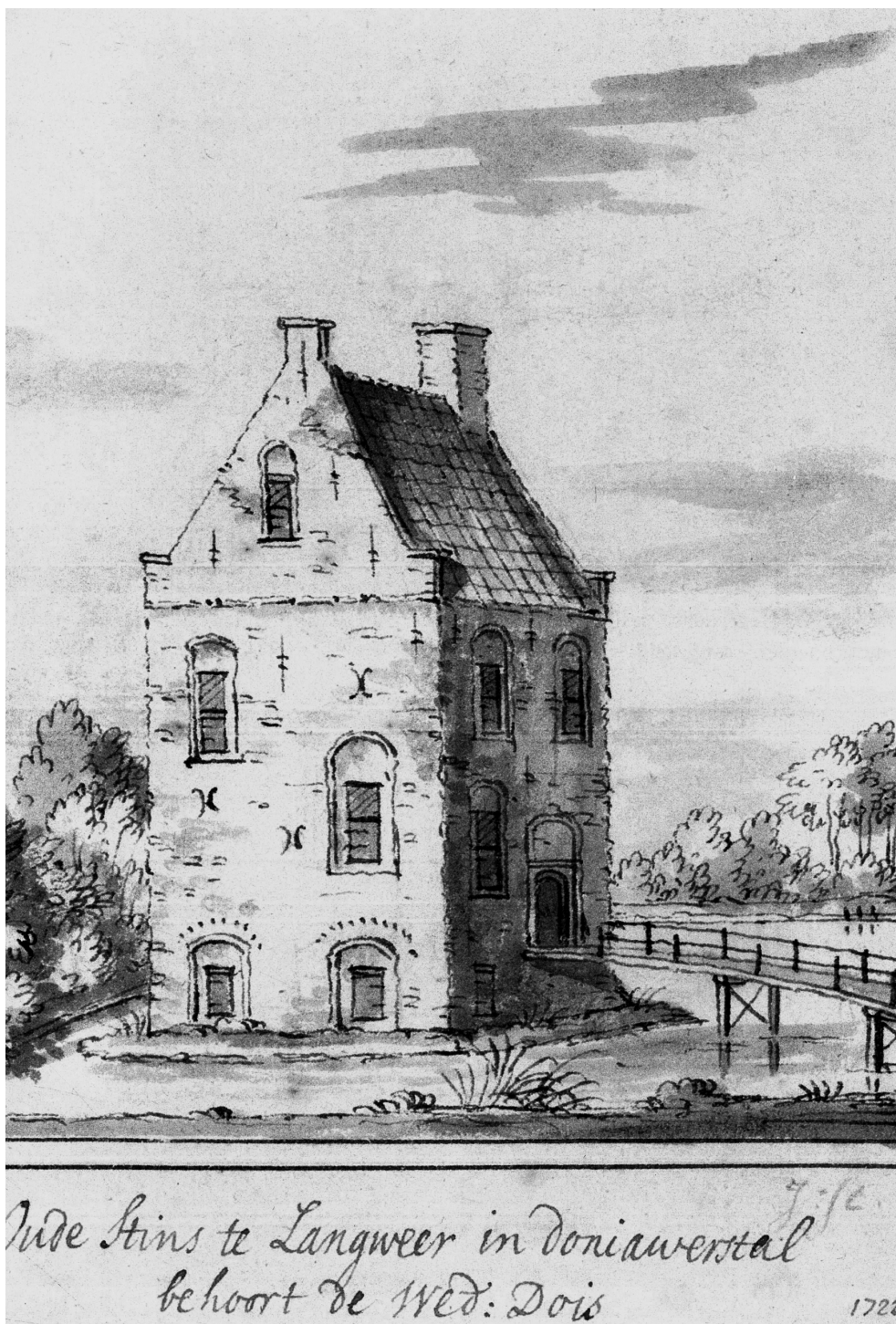

Het ligt bij deze verschillen voor de hand om juist het afwijkende in de Friese kastelenbouw te benadrukken, zoals in de romantische Friese geschiedschrijving tot in de twintigste eeuw gebeurde. De norm die men daarbij hanteerde, ging echter uit van een anachronistisch landsheerlijk referentiekader, waaraan de Friese situatie werd getoetst, terwijl juist dat kader in Friesland ontbreekt. Daardoor kwam de nadruk te liggen op de Friese eigenheid en kon men voor een verklaring volstaan met verwijzingen naar de volksaard, vermeende armoede of andere typisch Fries geachte zaken. De insteek van Noomen is juist de zoektocht naar het gemeenschappelijke. De vermeende eigenheid van de Friese adel en zijn kastelen blijkt meer te bestaan uit voortzetting van elders verloren gegane gemeenschappelijkheid. Niet Friesland was afwijkend, maar juist de rest van West-Europa.

Door de beoordeling niet vanuit de late middeleeuwen te verrichten, met zijn tot volle wasdom gekomen landsheerlijkheid, maar de vroege middeleeuwen als uitgangspunt te nemen en de chronologie te volgen, toont Noomen die gemeenschappelijkheid overtuigend aan. Hij constateert dat vóór de elfde eeuw kastelen in de zin van verdedigbare adelshuizen in grote delen van Europa ontbraken. Verdedigbaarheid en bewoonbaarheid waren namelijk niet altijd met elkaar verbonden. Het is aannemelijk dat de Friese *nobiles* tussen de achtste en elfde eeuw op grote erven of 'herenhoven' hebben gewoond, zoals een voorbeeld daarvan onlangs bij Peelo in Drenthe is opgegraven. Kastelen kan men die echter niet noemen, want hun verdedigbaarheid was zeer beperkt, of althans niet groter dan die van een boerderij vijfhonderd jaar later.

Na het ontstaan van verdedigbare adellijke huizen blijft de ontwikkeling in Friesland nog enige eeuwen gelijke tred houden met elders. Zo kende het platteland van andere kleistreken als dat in Holland eveneens grote aantallen woontorens en andere relatief kleine edelmanshuizen. Noomen komt tot een geschat totaal van zevenhonderd stinzen. De geschatte aantallen stinzen en steenhuisen in Friesland en Groningen wordt door onderzoekers elders doorgaans met wantrouwen bekeken. Niet dat hoge aantal bescheiden steenhuisen is echter kenmerkend voor Friesland, maar het geheel ontbreken van de grote kastelen.

VIRTUS 17 (2010)

Douwema-stins te Langweer door J. Stellingwerf, 1722 (tekening; foto uit besproken boek)

De ontwikkeling van de graven van Holland en Gelre tot landsheren bezorgde hun een toenemend (maar nooit volledig) monopolie op geweld en zorgde voor een ander soort grootschalige dreiging, waarop de vorming van grote landsheerlijke kastelen het antwoord vormde. De geweldssituatie werd daarmee een andere dan die in de Friese landen, waar de vete het primaat behield als intern rechtsmiddel om de orde te herstellen, terwijl invallen van vorsten van elders een zeldzaamheid waren.

De begrippen vetewezen en vetemaatschappij zijn tegenwoordig, met name in de omgangstaal, sterk negatief geladen. Zij dragen de connotatie van orde- en zinloos geweld. Noemen benadrukt terecht dat zij moeten worden ontdaan van een positieve of negatieve beoordeling maar moeten worden beschouwd als een noodzakelijk ordescheppend instrument. Wanneer kronieken berichten over vetes en hun – voor de betrokken tijdgenoot – minder prettige gevolgen, moeten we dat niet zien als evenementiële verstoringen van de structuur van de samenleving, maar als het verhaal over die structuur zelf. Het grote aantal steenhuizen van de lage adel sluit aan op de maatschappij waarbinnen zij functioneerden – in Friesland tot in de vijftiende eeuw.

Zodoende levert de Friese ontwikkeling van de adel in de hoge middeleeuwen genoeg parallellen met de situatie elders op. Het grote verschil met Friesland ligt in het ontbreken van de grafelijkheid in de late middeleeuwen: de al sinds de middeleeuwen ideologisch zwaar beladen Friese vrijheid. Die Friese vrijheid heeft in de recentere historiografie nog een extra lading gekregen: zij zou niet alleen verwijzen naar het ontbreken van landsheer en overheid, maar de Friese samenleving zou ook gekenmerkt worden door persoonlijke vrijheid en sterk egalitair zijn. Deze laatste visie is genoegzaam weerlegd, sterker nog, het verzet tegen landsheerlijke bemoeienis (dat zeker niet unaniem gedragen werd), had een bij uitstek adellijke achtergrond.

De persoonlijke vrijheid en gelijkheid is de laatste eeuw het stokpaardje van de romantische Friese geschiedschrijving geworden. Binnen dat beeld was geen plaats voor adel. De hypothese, door Gosses voor het eerst geformuleerd, dat de opkomst van de Friese hoofdeling als 'staatsrechtelijk onkruid' in de veertiende eeuw te dateren is en dat hij niet anders dan als rijkgeworden boeren beschouwd moet worden, vond dan ook veel weerklank en is zelf een haast onuitroeibaar gewas gebleken. Verschillende onderzoekers hebben de theorie inmiddels weerlegd, maar veelal zonder gevolg voor de geschiedschrijving. Na de verschijning van dit boek kan niemand meer om de grote continuïteit in de geschiedenis van de Friese adel heen en suggereren dat er vóór de veertiende eeuw geen adel in Friesland bestond.

Toch begint het boek met het hoofdstuk 'Een jonge adel en zijn huizen'. Dat wekt bevreemding. Noomen onderbouwt deze kwalificatie met het argument dat vaste familienamen en een patrilineair bewustzijn bij de Friese adel in de twaalfde eeuw pas beginnen te ontstaan, gelijktijdig met die ontwikkeling in aangrenzende gewesten. Dat is wel een sterke beperking van de definitie van adel en die is nauwelijks houdbaar. Volgens die criteria zouden ook de bovenregionale en in Friesland gegoede hoge adel in de vroege middeleeuwen, onder wie de door hem ten tonele gevoerde 'Reginingen' geen adel mogen heten. Bovendien is dat in tegenspraak met Noomens (mijns inziens terechte) constatering dat in de vroege middeleeuwen adellijke 'families' niet bestaan, maar wel edelen. Dit laatste wil echter niet zeggen dat het, volgens Noomen, enigszins 'vlottend karakter' van de adellijke identiteit bij gebrek aan familienamen en gebrek aan patrilineair bewustzijn in tegenspraak met adeldom is. Dat het adellijk zelfbewustzijn in het jaar 1000 een ander was dan vijfhonderd (of duizend) jaar later, zal niemand ontkennen. Het zijn echter alleen de parameters die veranderen, maar het constituerende kenmerk van adel als mentale verbinding tussen afkomst en deugd is altijd overeind gebleven. Het is misschien enkel een definitiekwestie, maar de karakterisering van de Friese adel als 'jonge adel' kan snel een eigen leven gaan leiden, ook al wordt met die aanduiding eerder een uitspraak gedaan over de Europese lage adel in het algemeen.

De chronologische benadering vergde van de auteur een creatieve invulling, daar met name de eerste eeuwen weinig bronnenmateriaal bieden. Noomen moest woekeren met de bronnen

die hij heeft: spaarzame oorkonden, kronieken, bezitsreconstructie, archeologische gegevens, genealogische en heraldisch materiaal enzovoort, maar hij kwijt zich uiterst nauwgezet en bekwaam van die taak. De bespreking van de vroege landsheerlijkheid (van een compleet ander karakter dan die in de late middeleeuwen vorm kreeg) doet uitkijken naar zijn te verschijnen proefschrift over sporen van domanialiteit in de Friese landen. De periode van de twaalfde tot de vroege vijftiende eeuw wordt belicht aan de hand van verschillende casus waarover de bronnen ons nader inlichten. Vergeleken daarmee is de bronnenrijkdom in de vijftiende eeuw aanzienlijk te noemen, waardoor met name het vetewezen in relatie tot de adel en zijn huizen inzichtelijk geschetst kan worden. In het laatste hoofdstuk wordt de vroege Nieuwe Tijd behandeld, toen de verdedigbaarheid van de stinzen irrelevant werd en daarmee in feite een einde kwam aan dit type huis.

Bij het boek is een cd gevoegd met de inventarisatie van alle middeleeuwse stinzen binnen de Friese provinciegrenzen. Dankzij de prekadastrale bezitsreconstructies die al bijna twintig jaar, onder andere door de auteur, bij de Fryske Akademy worden verzorgd, kan van de meeste stinzen niet alleen de lokalisering gegeven worden, maar ook een lijst met bekende eigenaars en een uitgebreide bespreking van hetgeen uit bronnen en archeologische onderzoeken bekend is over de eigenaars, bewoners en huizen. De cd bevat in feite een boek op zich van 552 pagina's, geannoteerd met ruim vierduizend voetnoten.

Paul Noomen heeft met *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* een compact, maar bijna hermetisch compleet overzicht van de middeleeuwse stinzen en Friese adel neergelegd, voorbeeldig in nauwgezet brongebruik en interdisciplinariteit. Het is te hopen dat ook in andere provincies deze benadering van het verschijnsel 'kasteel' in al zijn facetten zal worden nagevolgd.

Redmer Alma

RIDDERSCHAP PLUS: EDELEN IN BOURGONDISCH ZEELAND

Arie van Steensel, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving*, Adelsgeschiedenis, VIII (Hilversum: Verloren, 2010, 492 p., ill., index)

Dat *Ridderschap in Holland* van Antheun Janse (deel I in de reeks *Adelsgeschiedenis*) in 2000 naar meer smaakte, hoeven we u als lezer van *Virtus* niet te vertellen. Alleen: hoe vertel je het NWO? Janse's aanpak, die leidde tot het project *Burgundian nobility. Princely Politics and Noble Families*, was in het kort dat hij zich beperkte tot de jaren tussen de inlijving van Brabant, Holland, Zeeland en Henegouwen in de Bourgondische staat (1425) en Utrecht, Gelre en Friesland (een eeuw later), terwijl hij de onderzoekspopulatie uitbreidde tot de hoge, modale en lage adel in de eerste vier gewesten. 'Adel' werd operationeel gedefinieerd aan de hand van vier criteria, waaronder ook de ridderlijke status. De vraag was: hoe veranderde deze adel in het licht van de Bourgondische staatsvorming, gezien vanuit de positie van de vorst en/of de staat en vanuit die van de adellijke families zelf? Als peiljaren koos Janse 1425, 1475 (de hervorming van het leenstelsel) en 1525. Het project ging in 2005 van start met twee postdocs: Janse zelf (Holland) en Mario Damen (Brabant), en twee promovendi: Véronique Flammang (Henegouwen) en Arie van Steensel (Zeeland).¹ Op 23 juni 2010 promoveerde Van Steensel in Leiden op zijn deel van het onderzoek: de Zeeuwse adel.

Voor 'laatmiddeleeuwse samenleving' in de ondertitel van dit proefschrift is dus te lezen: 'Bourgondisch Zeeland'. Waarom dit gebied aan de rand van het rijk een 'kerngewest' moet heten, wordt uit het boek niet duidelijk, maar de term komt ook al voor in de NWO-projectbeschrijving.